

GYURIS KATA

Az elkövető alakja az apartheidben

Mítosz, szembesítés és megbocsátás

Antjie Krog és Pumla Gobodo-Madikizela műveiben

1994-ben, az apartheid felbomlása, illetve az első demokratikus választások után fogalmazódott meg Dél-Afrika vezetőiben és társadalmában az igény arra, hogy valamilyen formában szembenézzenek és elszámoljanak országuk közel ötvenéves, szegregációra épülő történelmével. Ennek az igénynek a nyomán alakult meg a Truth and Reconciliation Commission (TRC), azaz Tényfeltáró és Békéltető Bizottság, mely nevéhez híven nem csupán felfedni szerette volna az elnyomó rendszer alatt elkövetett bűntetteket, hanem arra is kísérletet tett, hogy az apartheid által szétzilált társadalom mélyebbre ható konfliktusait és problémáit is megoldja. Ennek a munkának egy jelentős részét az elkövető alakjának árnyalása, illetve motivációinak megértése tette ki.

Számos irodalmi és irodalmi értékkel rendelkező *non-fiction* alkotás próbálja feldolgozni a dél-afrikai történelem ezen szegletét, melyek közül a legismertebb talán Antjie Krog *Country of My Skull* (1998) című műve. Krog tudósítónak vett részt a TRC számos ülésén, és nem csupán az áldozatok, hanem az elkövetők történeteit is rögzítette. Jelen rövid tanulmányban Krog írása mellett Pumla Gobodo-Madikizela *A Human Being Died That Night* (2003) című könyvével foglalkozom, melyet Gobodo-Madikizela az apartheid egyik leghírhedtebb gyilkosával, Eugene de Kockkal készített interjúi, illetve a de Kockról kialakult saját benyomásai alapján írt. A két művet a megbékélés lehetőségeinek keresésén kívül összeköti az is, hogy traumanarratíváikban az elkövető sokszor a megszokott keretrendszeren kívül jelenik meg, hiszen mindketten hangsúlyt fektetnek arra, hogy különböző történeteken keresztül megmutassák: az apartheid mítoszával ellentétben, ahol az elkövetőt gyakran Eichmannhoz hasonlatos hidegvérű, bűntudat nélküli (fehér) gyilkosként ábrázolják, a rendszerszintű erőszak elkövetőinek valójában sok arca és sokféle motivációja volt.¹ Ugyanakkor azt is fontos megjegyezni, hogy a Krog és Gobodo-Madikizela műveiben kirajzolódó fejlődéstörténet nem problémamentes – ezt írásom végén fogom röviden tárgyalni.

¹ Bár írásomban nem térek ki a fekete elkövető problémájára, Krog meglehetősen sokat foglalkozik a témával a könyvében. Országszerte gyakoriak voltak az erőszakos, sokszor halállal végződő apartheidellenes megmozdulások fehér célpontok, de még gyakrabban kollaboránsnak hitt feketék ellen. Ezeket az „igazságos erőszak” jegyében elkövetett bűncselekményeket, illetve a kormány fehér apartheidellenes aktivisták elleni támadásait is alaposan vizsgálta a TRC. Az elkövető alakja az apartheidben tehát valójában egy rendkívül összetett kérdés, melynek csak egy kis szeletét tudom itt megmutatni.

Az elkövető megértésének egyik kulcspillére az, hogy vajon képesek vagyunk-e a megfelelő módon feltenni kérdéseinket. Ez egy fontos közös pontja Krog és Gobodo-Madikizela könyvének, hiszen az unalomig ismételt „hogyan történhetett meg?” kérdés sulykolása helyett azt próbálják meg rendkívül érzékenyen számba venni, hogy milyen torzulásokat okozhat az emberi kapcsolatokban egy elnyomó rendszer. Egyik, talán legtöbbször idézett mondatában Krog egyszerre fokolizálja az áldozatot és szólítja meg az elkövetőt: „Hogyan lehetséges, hogy az ember, akit én annyira szerettem, benned az emberség legapróbb szikráját sem gyújtotta meg?”² Tehát ahelyett, hogy az üres pusztába kiáltott, soha meg nem válaszolható kérdést visszhangoznák, nem csupán az áldozatot, hanem az elkövetőt is igyekeznek elérni. Jelentős rehumanizációs gesztus is megfigyelhető ebben a mondatban, hiszen nem csupán az áldozatot hivatott (újra) emberi minőségében feltüntetni, hanem az elkövetőtől is számon kéri emberségének (pillanatnyi) hiányát. Ugyanez a gesztus egyébként Gobodo-Madikizelánál is látható, amikor már könyvének címében Eugene de Kock sorsfordító felismerését idézi: de Kock akkor kezdte kétségbe vonni az apartheid rendszerébe ágyazott erőszakos cselekedeteinek jogosságát, amikor egy félresikerült akció során először érti meg, hogy aznap este egy ember halt meg (*a human being died that night*), nem pedig a rendszer egyik névtelen, arctalan ellensége.³

Az afrikaans származású Eugene de Kock az apartheid alatt működő Vlakplaas halálbrigád vezetője volt, az általa és csapata által elkövetett bűntettek miatt gyakran az azóta kultikussá vált „Prime Evil” megnevezéssel illeték. Gobodo-Madikizela olyan utat jár be könyvében, mely nem csupán az elkövető rehumanizálásához vezet, hanem ahhoz is, hogy árnyaltabb képet kapjunk az apartheid-rendszer azon mechanizmusairól, amelyek lehetővé tették, hogy Eugene de Kock elkövethesse rémtetteit. A szerző hosszasan ír arról, hogy mennyiben különbözik az apartheid fenntartásában tevékenyen közreműködő politikusok és egyéb magas pozíciójú funkcionáriusok gondolatvilága és a nyilvánosság előtt felvállalt arca más elnyomó és szisztematikus népiirtásért felelős rendszerek (elsősorban a náci rezsim) működésétől. Az apartheid hangsúlyozottan keresztény szellemiségű vezetői következetesen tagadták, hogy bármikor is a Vlakplaashoz hasonló halálbrigádot tartottak volna fenn, vagy esetleg gyilkosságra adtak volna parancsot, így pedig morálisan elzárkóztak a felelősségvállalástól, és a de Kockhoz hasonló zsoldosok túlkapásaira hivatkozhattak.⁴ Innen egyenes út vezetett de Kock démonizálásához és dehumanizálásához.

² „How is it possible that the person I loved so much lit no spark of humanity in you?” Antjie Krog, *Country of My Skull* (Johannesburg: Random House, 2002), 44. Az angol eredetiből származó idézetek magyar fordítását én készítettem. Gy. K.

³ Pumla GOBODO-MADIKIZELA, *A Human Being Died that Night: Forgiving Apartheid's Chief Killer* (London: Portobello Books, 2003), 51.

⁴ Uo., 64–65.

Ennek ellenére nyilvánvalóan az elnyomás alatt élő lakosság sokáig (még jóval rabosítása után is) a színtiszta hatalommal tette egyenlővé személyét. Gobodo-Madikizela arról is ír, hogy olyan embereknél, akik életük nagy részét elnyomó rendszerben töltötték, a megbocsátás kierőszakolása, melyet nem előz meg mélyebb reflexió és egyéb fontos lelki folyamatok (többek között a kezdeti düh), valójában az elkövető hatalmi pozíciójának megerősítésével járhat. Hasonló folyamatok játszódnak le akkor is, amikor az elkövetőtől erőszakolnak ki valamást anélkül, hogy valóban reflektálna a tetteire.⁵ Pontosan ezért rendkívül fontos, hogy ezek a párbeszédtek megfelelő előkészítéssel történjenek meg, hogy ténylegesen megvalósulhasson mind az elkövető, mind pedig az áldozat rehumanizálása.

Általánosabb elméleti reflexiói közben Gobodo-Madikizela gyakran hozza fel de Kock példáját annak illusztrálására, hogy a helyreállító igazságszolgáltatás (*restorative justice*), mely az azonnali büntetés helyett az áldozat és az elkövető szembesítésére helyezi a hangsúlyt, valóban működhet. De Kock számos olyan emberrel találkozott a TRC keretében, akinek közeli családtagját a Vlakplaas egy-egy akciója során ölték meg, és a brigád vezetőjeként de Kock a hozzátartozók számára fontos információkkal szolgálhatott. Gobodo-Madikizela szerint de Kock maga is fontos folyamaton ment keresztül, amikor egykori áldozatai özvegyeivel beszélt:

Amikor az elkövető büntudatot érez, olyan dolgot ismer fel, amit nem látott, amikor erőszakot követett el az áldozaton. Nevezetesen azt, hogy az áldozatok ugyanúgy éreznek és véreznek, ahogyan mások is, akikkel képes azonosulni az elkövető. A büntudat tehát átalakítja az áldozat képét: tárgyból emberi lénygé válik [...] Hogy illusztrálni tudjam a véleményemet az áldozat humanizációjáról, hadd térjek vissza arra, amit Doreen Mgoduka, de Kock egyik áldozatának özvegye mondott: „De Kock az egyetlen, aki segített nekünk felderíteni, hogy pontosan mi történt [...] De Kock hozta el nekünk az igazságot, hogy újra a férjeinkkel lehessünk, megérthessük, hogy mi történt velük, és aztán újra szabadon engedhessük őket.”⁶

⁵ Uo., 100–101. A Nobel-díjas dél-afrikai író, J. M. Coetzee *Szégyen* című regényében pontosan ennek a folyamatnak a hiteltelenségére hívja fel a figyelmet, amikor a főszereplő David Lurie-nak egyetemi bizottság előtt kell ceremóniálisan beismernie az egyik diákja ellen elkövetett nemi erőszakot (amit ő egyébként nem tart annak), majd pedig a lány otthonába is elmegy, ahol a lány apjától (!) kér bocsánatot szintén rendkívül teátrális gesztusokkal.

⁶ „When perpetrators feel remorse, they are recognizing something they failed to see when they violated the victim, which is that victims feel and bleed just like others with whom they, the perpetrators, identify. Remorse therefore transforms the image of victim as object to victim as human [...] To illustrate my point about the humanization of the victim, let me return to what Doreen Mgoduka, the widow of one of de Kock’s victims, said: »De Kock is the only one who helped us retrace the steps of what really happened [...] De Kock brought us the truth so that we can be with our husbands, understand what happened to them and then release them again.«” Uo., 130.

A szembesítés folyamatában továbbra is nagy szerepet játszik a hatalom, ami bizonyos értelemben elfogása után is de Kock kezében maradt. Egyrészt hatalmat ad neki a birtokában lévő tudás, illetve övé a döntés hatalma is: szabadon eldöntheti, hogy megosztja-e az özvegyekkel azt, amit férjeik utolsó pillanatairól tud. Doreen Mgdoke egyértelműen úgy érzi, hogy de Kock szavai visszaállították a férjét emberi valójában, egyfajta performatív beszédaktusként⁷ működtek, melynek nyomán békében el tudta engedni férjét. Hangsúlyozza azt is, hogy a férje haláláért felelős emberek közül egyedül de Kock volt hajlandó megosztani vele, hogy mi történt férjével közvetlenül a halála előtt. Gobodo-Madikizela értelmezésében de Kock őszinte büntudatot érzett, és ez ösztönözte arra, hogy valódi segítséget nyújtson áldozatai szereteteinek.

Ebben az interakcióban nem csupán a halott férfiak válnak újra emberi lényé, hanem maga de Kock is, aki a TRC szembesítései nyomán ki tudott lépni démoni szerepéből, talán mind a saját, mind pedig áldozatai szemében. Az ő esete az egyik legellentmondásosabb a TRC-n megvitatott számos rendszerszintű bűntett közül, találkozásaik alapján Gobodo-Madikizela mégis rendkívül erős narratívát épít fel arról, hogy minden apartheid alatt elkövetett bűntette ellenére de Kock képes volt őszintén szembenézni felelősségével. Az áldozatok és elkövetők között kialakított dialógus egyben morális nyomásgyakorlásként is működik, így az elkövetők rehumanizálása egyszerre rehabilitáció és büntetés is.⁸ Hiszen más elkövetőkhöz hasonlóan de Kocknak is szembe kell néznie nemcsak áldozatai emberi mivoltával, hanem saját esendő emberségével is, amikor elismeri, hogy minden történelmi és egyéb körülmény ellenére morálisan helytelen volt, amit tett.

Gobodo-Madikizela rendkívül óvatosan és aprólékosan építi fel de Kock útját a megbocsátás, illetve tettei súlyának beismerése felé, ugyanakkor így is felmerül a kérdés, hogy vajon könyvében elég hangsúlyt fektet-e az egyéni felelősség kérdésére. Ennek kapcsán nála talán valamivel erősebb véleményt fogalmaz meg Antjie Krog de Kock 2015-ös szabadrábra helyezése kapcsán:

Mr. De Kock pontosan azért jelent problémát a dél-afrikai társadalomra, mert azt mutatja meg, hogy egy gonosz ember is képes lehet a változásra. Feltételes szabadrábra helyezése viszont egy univerzálisabb igazságra is emlékeztet minket: de Kock élhetett volna más életet is, ha egy más, igazságosabb társadalomban nő fel. Vajon mi lett volna belőle és sok más emberből, ha nem a rasszizmus iskolájában nőnek fel, ha nem arra tanítják őket vallási indoktrináción keresztül, hogy erőszakkal védjenek egy igazságtalan társa-

⁷ Uo., 131.

⁸ Uo., 120.

dalmi rendet? És vajon mennyi maradt az elmúlt generációk által elkövetett erőszakból a mai fiatal férfiakban?⁹

Bár Krog véleményrovata nagyon fontos kérdéseket boncolgat, ami egyébként sem Gobodo-Madikizela, sem pedig maga de Kock figyelmét nem kerüli el, komoly társadalom- és kultúraelméleti dilemmákat is felvet. Egyértelmű, hogy de Kock egy alapvetően erőszakos, elnyomó rendszerben felnőve és a rendszer vélt vagy valós szolgálatában követte el bűntetteit, így jogos az a kérdés is, hogy vajon egy más életben más döntéseket hozott/hozhatott volna-e. A dél-afrikai megbékélés folyamatában is hangsúlyt kapott az, hogy egy elnyomó rendszerben mind az elnyomott, mind pedig az elnyomó sérüléseket szenved, így fontos nyitva hagyni a megbánás és megbékélés lehetőségeit. Ugyanakkor ennek túlhangsúlyozása veszélyes következményekkel is járhat.

Dominick LaCapra, a traumaelmélet egyik letéteményese is felhívja a figyelmünket arra, hogy káros a túlzott általánosítás, illetve az az elképzelés, miszerint minden traumatikus történelmi eseményben és rendszerben élő és résztvevő ember, legyen az elkövető vagy áldozat, megkülönböztetés nélkül maga is áldozattá válik. LaCapra Mark Seltzer (1998) nyomán „a sebek kultúrájának” (*wound culture*) nevezi ezt a jelenséget, hangsúlyozva azt, hogy ebben a kontextusban a történelmet alapvetően traumaként éli meg mindegyik fél, és ez az alapvető élmény fogja meghatározni a későbbi gondolkodásmódjukat is.¹⁰ Rendkívül fontos, hogy a kultúra szó használatával LaCapra olyan közeget ír le, ahol a traumák összemósódnak, és a traumatizáltság egyfajta erkölcsi alapfeltételként jelenik meg az adott társadalomba való tartozáshoz. Márpedig ez több szempontból is problémás, hiszen az általánosítás elbitorolja a kollektív történelmi traumába ágyazott, de nagyon is egyéni traumatörténeteket, illetve nem veszi figyelembe az elkövetőt és áldozatot megkülönböztető egyéni felelősség kérdését sem.

A sebek kultúrája részben Gobodo-Madikizela könyvében is jelen van, hiszen de Kock egyéni útjához hozzátartozik az is, hogy honnan indult és milyen rendszerben nevelkedett fel. A könyvet olvashatjuk egyfajta fejlődéstörténetként is, amelyben a kezdetben szinte ördögi gonosz bűntudattal és erkölcsi felelősséggel rendelkező emberré válik, és megérti, hogy az elnyomó rendszerben tárgyiasított áldozatai valójában ugyanolyan emberek voltak, mint ő maga és szerettei. Ezt a

⁹ „Mr. de Kock is a problem for South African society precisely because he presents the capacity of an evil man to change. But his parole also reminds us of something more universal: the different life he might have led, had he grown up in a different and more just society. What would he and many others have become if they were not schooled in racism, indoctrinated through religion and educated into violence to protect an unequal social order? And how much of this violence perpetrated by past generations has remained in today's young men?” Antjie Krog, „Can an Evil Man Change?”, *The New York Times*, 2015. márc. 15., 7, <https://www.nytimes.com/2015/03/14/opinion/sunday/the-repentance-of-eugene-de-kock-apartheid-assassin.html>.

¹⁰ Dominick LaCAPRA, *Writing History, Writing Trauma* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2014), 64–65.

narratívát Gobodo-Madikizela nagy gonddal és meggyőzően mutatja be, illetve pszichológus lévén alaposan körbejárja az elkövető alakjának problémáját is, ami fontos leckéül szolgálhat bármilyen történelmi átmenet határán lévő társadalom számára. Azonban fontos, hogy mielőtt fenntartások nélkül elfogadjuk de Kock történetét, gondoljunk arra is, hogy az általa átélt trauma merőben különbözik áldozatai traumájától, mint ahogy egyéni felelősségét sem lehet elvitatni. Ha mindezt számba vesszük története értékelésekor, talán el tudjuk fogadni hitelességét, ugyanakkor el tudjuk kerülni a különböző természetű traumák általánosítását, és nem erősítjük azt a narratívát sem, mely a sebek kultúrájához vezethet.